

La transmissió de la medicina grega*

Joana Zaragoza Gras
Universitat Rovira i Virgili

RESUM

Article sobre la transmissió de la medicina grega des dels seus inicis fins a l'època romana, el qual se centra en les diverses escoles i teories mèdiques a partir de la filosofia jònica i en les diferències i coincidències entre la medicina popular i la tècnica.

ABSTRACT

In this essay some remarks are made on Greek medicine from its beginnings until the Roman times. Attention is paid to the various schools and medical theories that arose from the Ionian philosophy and to the divergences and agreements between popular and technical medicine.

L'objectiu d'aquesta presentació és veure com es va transmetre la medicina grega des dels seus inicis fins a l'època romana. Faré, doncs, un repàs ràpid als diferents moments de la història de la medicina grega antiga des de l'època homèrica fins al cristianisme, amb l'objectiu de veure com es formen les diverses escoles i teories mèdiques a partir de la filosofia jònica.¹ Però també vull prestar atenció a un tipus de medicina, que no era considerada tècnica, i que es va transmetre a través de les dones. Unes dones que varen passar de ser dones considerades sàvies, per les seves habilitats curatives, a ser considerades dones bruixes o fetilleres i, en molts casos, van acabar pertanyent al grup de les dones perverses.²

Per parlar de medicina grega hem de retrocedir fins a l'epopeia homèrica i, fins i tot, més enrere, atès que els inicis de l'anomenada «medicina» s'han de

* Aquest treball s'ha realitzat en el marc del projecte «Obras de Galeno: medicina – otras ciencias – literatura – pensamiento» (FFI2010-22159; subprograma FILO), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

1. Per aquesta part i atès que forma part d'un curs m'he basat en els estudis ja existents sobre medicina grega.

2. Aquesta és la part de recerca que entronca amb el que estic estudiant en els últims temps.

buscar en les antigues creences religioses i en la màgia. No serà fins al segle v que podrem començar a parlar de medicina tècnica, però, tot i així, des de l'època homèrica fins a la caiguda de l'Imperi romà, ja sigui amb caràcter empíric o sota la forma magicoreligiosa, trobem testimonis d'una medicina que podríem denominar «extratècnica» o medicina «popular», en la qual es barregen un moment empíric i un altre magicocredencial o supersticiós. Si bé pel que fa referència a la medicina tècnica no tenim noms de dones que l'exercissin, tot i que sabem que existien llevadores, quan parlem de medicina popular sí que podem fer esment de les dones. Elles en són, en bona mesura, les transmissores i, precisament per aquesta raó, aquest tipus de pràctiques terapèutiques no seran considerades científiques i les dones que les coneixen, aniran, a poc a poc, convertint-se en magues, bruixes..., en definitiva, en dones perilloses.

MITE I MEDICINA

Abans de començar a parlar de medicina, hem de fer un breu repàs d'algunes de les idees que trobem en els mites, sobretot els de la poesia homèrica, atès que és precisament en aquests poemes on trobem, per primer cop, referències a metges o demiürgs, a anatomia i fins i tot a causes de la malaltia i remeis.

Sabem per les restes arqueològiques, les tauletes i la literatura que, amb anterioritat als déus homèrics, existia una religió primitiva, alguns elements de la qual perduren fins al moment més brillant de la història grega, com ara creences espiritualistes i pràctiques màgiques. Aquestes no van desaparèixer, i si no les trobem testimoniades a l'èpica és, segons ens diu B. Snell,³ perquè van ser eliminades deliberadament pels poetes.

D'altra banda, una de les característiques de la religió homèrica és la supressió d'elements ctònics i de la veneració a deesses com Gea, la Mare Terra o a Demèter, totes elles divinitats femenines de la natura, dones, per tant, i com a tal, considerades un perill i marginades o invisibilitzades per expressa voluntat dels qui tenien el poder. Hi ha també qui explica aquest fet com una eliminació deliberada, feta pels senyors de Tessàlia, per tal de diferenciar-se de la religió dels camperols, més propera a les forces de la naturalesa.

Pels grecs tot es regia per un ordre natural i qualsevol pertorbació d'aquest era inaudita, fins i tot les divinitats estaven sotmeses a la regularitat

3. B. SNELL, *Las fuentes del pensamiento europeo*, trad. José Vives, Madrid, Razón y Fe, 1963.

d'unes normes de la natura. És per aquesta raó que Zeus va contraure matrimoni amb Temis, la deessa relacionada amb l'ordre, concebut com a quelcom establert i inamovible, i en concebrà les Hores o les Estacions, que representen, segons el nom que se'ls doni, la disciplina, la justícia i la pau, o el fet que la vegetació broti, creixi i fructifiqui. Així, aquestes filles de Zeus, en ser-ho també de Temis, asseguraven l'ordre social i l'ordre de la natura. També va engendrar les Moires, divinitats que teixien el destí, representacions d'una llei que ni tan sols els déus podien transgredir. La saviesa de Temis, que és la que va quedar fixada en l'ordre del món, representava l'estabilitat d'aquest ordre establert. A la vegada, Temis era la deessa de la llei eterna i la qui havia inventat els oracles, els ritus i les lleis. Zeus, en contraure matrimoni amb ella i engendrar les estacions i el destí, s'assegurava la impossibilitat de futurs canvis i, per tant, la permanència en la sobirania.⁴

La mitologia també ens explica la mortalitat i la immortalitat en la narració de la història de Zeus i Prometeu, i com s'esdevé la separació entre els déus i els humans que, en un principi, prenien part conjuntament dels banquets, fins a l'engany de Prometeu. Una història d'engany i enginy que acaba amb la creació de la primera dona, Pandora. A partir de la separació, *immortal* i *diví* seran, en certa mesura, sinònims.⁵ I també a partir d'aquest moment, els humans hauran de treballar per buscar-se el menjar i hauran de suportar tot tipus de patiments, representats en el personatge de la primera dona, Pandora.

A més, cada home té el seu destí (moira) administrat durant la seva existència pels déus. Un destí que, tot i que de vegades sembla que no predetermina i que es pugui escollir,⁶ un cop triat, és irrevocable. Els mateixos personatges de l'èpica ens en parlen tal i com ens assenyala Agamèmnon: «Moltes vegades els aqueus m'han dirigit les mateixes paraules, increpant-me pel que ha succeït, no sóc jo el culpable, sinó Zeus,⁷ la Moira⁸ i Erínia⁹...»¹⁰

4. Sobre aquest tema vegeu M. DETIENNE i J. P. VERNANT, *Las artimañas de la inteligencia: La metis en la Grecia antigua*, Madrid, Taurus, 1988.

5. Per aquesta raó, quan els grecs creguin que l'ànima és immortal, equivaldrà a pensar que és divina.

6. Em refereixo al cas d'Aquil·les: viure més temps o viure menys i adquirir la fama.

7. Zeus és l'agent mitològic concebut com a *primum movens*.

8. Moira és la part irracional del destí però que si ha succeït és perquè havia de ser així.

9. Erínia és l'agent immediat que assegura l'acompliment de la Moira.

10. *Iliada*, XIX, 78 i s.

Les divinitats interfereixen, doncs, contínuament en la vida dels humans i això porta implícita, com veurem, una de les causes de les malalties, la divi-nopunitiva. A les epopeies homèriques trobem tres causes de malalties:

a) Origen traumàtic: són les més nombroses atès que el tema central de la *Iliada* és una acció bèl·lica. Aquí cal tenir en compte la gran precisió en les lesions i la total carència de caràcter màgic en les descripcions. Hi ha una relació entre el lloc ferit i la letalitat, així com una acurada descripció del comportament del ferit.¹¹

b) Causes ambientals: són les que fan referència a les inclemències del medi, com ara la calor, el fred, l'alimentació... En aquests casos no es pot sospitar d'una intervenció màgica. Aquesta causa la reprendrà Hipòcrates anys més tard en el seu tractat *Sobre les aigües, aires i llocs*.

c) Causes divi-nopunitives: resultat de les interferències divines. En aquest cas la malaltia s'entén com un càstig de la divinitat irritada per la conducta humana, i respon a un pensament, primitiu i màgic. Un bon exemple el trobem al capítol I de la *Iliada*, això és el cas de la pesta que llença l'assagetaador Apol·lo contra els aqueus.

Pel grec culte dels segles IX-VIII hi ha, doncs, en realitat, dos tipus d'explicacions per les quals s'emmalteix: per causes totalment naturals o per l'acció punitiva de la divinitat; per tant, el primer cas serà conseqüència natural i immediata d'un agent causal, la ferida causada per fletxa o llança, o la malaltia deguda a la calor, mentre que en l'altre cas la gènesi del mal portarà la intervenció d'éssers que van més enllà de la naturalitat còsmica de les coses visibles. Contra aquesta última lluitarà Hipòcrates en el seu tractat *Sobre la malaltia sagrada*.

Els dos tipus d'explicacions porten a una dualitat terapèutica. Al costat de la utilització empírica dels més variats recursos curatius —cirurgia, medicaments fets amb herbes i parts d'animals, dietètica—, existeix un propòsit clarament terapèutic de ritus màgics.

En els poemes homèrics, els textos referents a la pràctica quirúrgica són molt abundants i hi trobem de manera acurada els passos que cal seguir: s'extrau l'agent vulnerant, es renta la ferida, s'hi tiren polvets o untets i s'hi posen benes. Alhora es fa referència a l'ús de la paraula per distreure l'atenció del ferit durant les cures. També se'ns parla de *phármakos*, el significat del qual és medicament i verí i, en aquest camp, destaquen algunes dones sàvies com

11. L'experiència de les ferides en el camp de batalla dóna com a resultat el coneixement del cos humà.

Polidamna, Hèlena o Circe. Els coneixements que se'n tenen són els remeis que es transmeten, majoritàriament, per via femenina. I aquí cal parlar ja d'algunes dones, com Agamedea, Hèlena o Polidamna, que dominaven l'art de preparar beuratges curatius.

Aleshores Hèlena, engendrada per Zeus, va tenir una altra pensada. Tot d'una al vi d'on bevien, hi va tirar una droga contra el dolor i la còlera, que feia oblidar tots els mals. Qui se la prengués, després d'haver-la barrejada al crater, no vessaria llàgrimes galtes avall durant un dia, ni que se li hagués mort la seva mare o el seu pare, ni al seu davant li matessin amb bronze el germà o el fill estimat.¹²

També són presents alguns recursos dietètics com el bany i una beguda preparada amb vi, formatge, farina i mel.

Les necessitats sanitàries són a càrrec dels metges que són demiürgs, és a dir, homes que fan una activitat d'utilitat comuna, que gaudeixen d'una gran estimació i que, en els poemes homèrics, no tenen cap tipus de pretensió màgica ni teúrgica. Són homes de la màxima consideració social que, a diferència d'altres demiürgs, com els sacerdots o els endevins, prenen part activa en el combat. Als poemes se'ns parla de Podaliri i Macaó, reis de tres ciutats de Tessàlia, que es consagraren a la medicina a Troia, un art que havien heretat del seu pare Asclepi. Tot i que Macaó forma part dels guerrers que varen entrar a Troia dins del cavall, va ser retirat molt aviat del camp de batalla perquè era més útil com a metge (va curar, entre d'altres, Menelau). El metge és, doncs, un personatge ben definit i apreciat que «val per molts altres homes».¹³ Aquesta estimació, que es manté durant tota l'època grega i romana, està en consonància amb la gran valoració que es fa de la salut. Ara bé, a falta de metges, els mateixos herois saben fer cures d'urgència, com és el cas de Pàtrocle o de Nèstor. El primer cura la ferida d'Eurípil i li parla per distreure'l¹⁴ mentre que Nèstor dóna a Macaó vi, formatge de cabra i flor de farina,¹⁵ preparat tot per una dona,¹⁶ l'esclava Hecamede.

També és un fet comprovat, a les tauletes de Pilos, que els grecs, des de la seva primera aparició a la història escrita, no anaven a curar-se als sacer-

12. *L'Odissea*, IV, 219-225, trad. Joan Alberich, Barcelona, La Magrana, 1998.

13. *Iliada*, XI, 514.

14. *Iliada*, XV, 392-394.

15. *Iliada*, XI, 643.

16. Com veurem després, algunes dones són hàbils a preparar pòcimes curatives.

dots, sinó que anaven als «homes que tenien habilitat a les mans», *cheirourgoí*, o que tenien coneixement de pòcimes i untets. Això no treu que aquesta habilitat fos una gràcia divina i que els mestres d'aquest art fossin algunes divinitats.¹⁷

El cas de les dones és diferent i així ho tenim testificat a la tragèdia. Sembla que, la majoria de vegades, es curaven entre elles atès que coneixien els remeis per a les malnomenades malalties «de dones» i es posaven en molt poques ocasions en mans de metges. D'aquest fet, se'n queixarà més tard Hipòcrates, perquè quan arribaven a la seva consulta ja no hi eren a temps. Per tant, sembla que aquesta tendència no va ser únicament en època arcaica i clàssica, sinó que va durar molt més.

LA MEDICINA PRETÈCNICA

Des d'època homèrica fins a la caiguda de l'Imperi romà hi ha testimonis d'una medicina pretècnica o «extratècnica» de la malaltia, és la que s'anomena *medicina popular*. En l'estructura d'aquesta medicina es barregen un moment empíric i un altre de magicoreligiós, credencial o supersticiós. Cal tenir en compte que la medicina tècnica no s'iniciarà fins als segles VI-V aC.

Des d'un punt de vista històricosocial, cal dir que les cures medicopopulars són els residus d'una pràctica que pot ser empírica —racional o màgica, que ha estat socialment generalitzada en els seus orígens i que pot respondre al resultat de la invenció d'un remeier o d'una remeiera que l'ha encertat. Pràctiques que es transmeten d'una generació a l'altra i que expliquen el fet que Hipòcrates es vegi influenciat, en els seus escrits, les seves idees i les pràctiques terapèutiques pel gran pes que encara suposa la medicina popular o pretècnica a la seva època.

Amb la intenció de curar, els grecs varen desenvolupar, en els seus inicis, uns coneixements que passaven pels rituals al voltant de dues divinitats, Apol·lo i Asclepi, però més tard també es basaren en el pensament científic, a partir de la filosofia presocràtica, que va ser, a la vegada, el punt de partida per a Hipòcrates. Els primers remeis eren més propers al poble, sobretot els referents a aquells coneixements que es transmetien d'uns a altres, i que, curiosament, va ser un tipus de ciència reservada, principalment, a les dones.

17. Apol·lo n'hi ensenya a Asclepi; fills d'aquest són Polidari i Macaó; Quiró n'hi ensenya a Aquil·les.

Aquestes dones curen els mals que afecten el cos però també la ment. Elles es converteixen, així, en intermediàries entre les divinitats i els humans. Així, trobem llevadores, bruixes, fetilleres i dones sàvies, aquestes últimes sobretot a la tragèdia. La seva saviesa els ve de la tradició oral i de l'astúcia que desenvolupen en un món d'homes del qual estan marginades, però en el qual han de sobreviure. Elles actuen en un marc privat i domèstic, en contraposició als sacerdots o endevins i oracles que actuen en l'àmbit de la polis. D'entre les dones que saben preparar remeis, algunes ho fan per curar el mal d'amors o per obtenir l'amor desitjat; així algunes dides, com veurem més tard, utilitzen remeis més propers a la superstició que a la teràpia empírica i això els val que, a poc a poc, es canviï la idea que es té de la saviesa d'algunes dones en dones fetilleres.

Si hem vist com Hèlena dóna un beuratge que treu les penes, també trobem el cas de Medea, el nom de la qual pot molt bé derivar, com ha assenyalat Montserrat Camps, de *Mêdomai*, el significat del qual és 'meditar, tramar, reflexionar i curar'.¹⁸ Medea és filla d'Idúia (participi femení d'*oïda*, aquella que sap) i d'un fill d'Hèlios.¹⁹ Ella coneix les propietats de les plantes i dels animals, i els filtres que poden dominar la naturalesa. Recordem que és ella qui dóna a Jasó l'untet que el farà invulnerable, l'espasa invencible i la capacitat de previsió, en avisar-lo del que li succeirà. També la trobem en algun episodi buscant l'eterna joventut i, finalment, impregna de verí una túnica que regala a la filla de Creont, la qual s'havia de casar amb Jasó. Amb aquests fets es converteix en la gran fetillera mítica.

Tenim altres exemples mítics com el de Polidamna que dóna a Hèlena unes herbes per immunitzar-la del verí de les serps, quan aquella es refugia a l'illa de Faros, escapant dels amors del rei egipci Ton.

Circe també forma part de les fetilleres a la vegada que de les perverses i seductores.²⁰ Ella representa el poder femení de la natura i està relacionada amb el món dels morts. És filla del Sol i també està emparentada amb Medea. A l'*Odisea* viu en un món més enllà de la civilització grega i, per tant, la seva

18. El terme medicina prové de l'arrel indoeuropea **me*, que dóna, *mêdomai*, d'on ve *medicus*. Cfr. R. GRANDSAIGNES, *Dictionnaire des racines des langues européennes*, París, 1948; M. CAMPS, «La sabiduría de las mujeres: magia y medicina», *Arenal* (Granada), vol. 7, núm. 2 (2000), p. 325.

19. Les dones sàvies són descendents d'Hèlios i, per tant, coneixedores dels secrets de la natura.

20. J. ZARAGOZA GRAS, «El engaño femenino y la seducción masculina», a M. Dolors MOLAS FONT (ed.), *Violencia deliberada*, Barcelona, Icaria, 2007, p. 112.

màgia està fora de l'ordre establert.²¹ Acull, sota engany, els companys d'Ulisses i els dona un beuratge que els converteix en porcs:

Els barrejà formatge, farina d'ordi i mel verda de color pàl·lid amb vi de Pramnos. Va afegir a aquest beuratge drogues malèfiques perquè oblidessin completament la seva terra paterna.²²

I ho intenta amb Ulisses, tal i com li anuncia Hermes:

Ella et prepararà un beuratge i et tirarà drogues al menjar, però ni amb tot això no podrà embruixar-te, perquè li ho impedirà el remei benèfic que t'he donat.²³

Cal també parlar de les dones sàvies i de les anomenades *pharmakís*, aquelles que elaboren *pharmakoí*.²⁴ S'especialitzen en els poders relacionats amb les divinitats dels morts i amb el que fa referència a l'amor i a la fecunditat, reproducció i part. Els seus coneixements es transmeten oralment i, molt sovint, van acompanyats d'històries fantàstiques i de contes.

Si fem cas al que ens diuen algunes tragèdies, sembla que algunes de les dides que seguien les noies un cop es casaven i marxaven a casa del marit tenien coneixements d'aquesta medicina popular; i aquí cal fer referència a la dida de Fedra, que, en un moment de desesperació d'aquesta, li diu:

I si pateixes d'algun mal que no es pot dir,
aquí hi ha dones per calmar el teu sofriment;
si és dels que se'n parla als homes, el teu cas,
explica't, que es consultin metges, sobre això.²⁵

En aquest fragment veiem com es diferencia entre dos tipus de malalties: aquelles que es poden dir als homes i les curen els metges, i aquelles que tan sols es poden comentar entre dones i, per tant, són elles les que les apaivaguen. Es tracta en aquest darrer cas d'un mal d'amors i serà la dida la qui ide-

21. Sobre el tema vegeu F. FRONTISI-DUCROUX, *El hombre ciervo y la mujer araña*, Madrid, Abada Editores, 2006, p. 59-93.

22. L'*Odissea*, X, 236-238, trad. Joan Alberich, Barcelona, La Magrana, 1998.

23. L'*Odissea*, X, 293-295, trad. Joan Alberich, Barcelona, La Magrana, 1998.

24. El significat és 'remei' i 'verí'.

25. EURÍPIDES, *Hipòlit*, 293-296, trad. Carles Riba, Barcelona, Curial, 1977.

arà el remei per atraure l'amor del noi, que serà un remei per «simpatia», és a dir, agafant alguna peça de vestir d'Hipòlit o un floc de cabells o un trosset d'ungla, o qualsevol cosa que hagi tocat el cos d'ell. En qualsevol cas no sabem si l'eixarm hauria tingut èxit, atès que la tragèdia continua per altres camins.

També és la dida de Fedra la qui té fe en l'eficàcia dels eixarms, de les paraules màgiques i en el fet que les dones saben trobar millor els remeis:

Si estàs malalta, gira el mal, com sigui, en bé.
 Sí, hi ha cantúries i raons que són calmants:
 Caldrà que surti medicina pel teu mal.
 Ah, els homes trigarien a inventâ el que fos,
 Però les dones sempre trobarem un giny!²⁶

Deianira també utilitza una droga que li havia donat Nereu per captar de nou l'amor d'Hèracles, però resulta ser una droga nociva que crema l'heroi un cop s'ha posat el mantell tenyit amb ella. Ara bé, en aquest cas, no podem parlar de Deianira com a coneixedora de drogues, atès que ella no esperava el tràgic final. Però tots els preparatius els fa junt amb la dida, que aprova el que fa la noia, i per tant estem davant de la dida còmplice que creu en les drogues màgiques i els eixarms.²⁷

Un altre exemple el tenim en l'*Idil·li II* de Teòcrit, on trobem el personatge femení de Simeta que fa conjurs per castigar el desamor, amb elements com el foc o la figura de cera del causant dels seus mals, buscant la protecció de Selene.

Els conjurs que coneixen són de tot tipus, estan en el substrat de la medicina i omplen les llistes de remeis populars. Però no sempre es tracta de remeis que estan a prop de la superstició i la bruixeria, moltes vegades es tracta d'untets, de cataplasmes o de medicaments naturals, a base de plantes, de mel..., que seguiran en ús en la medicina tècnica i que s'utilitzaran com a remeis per a algunes malalties, principalment de dones, en els tractats hipocràtics.

Els coneixements que tenen les dones són de caràcter empíric, en fan un ús domèstic i estan relacionats amb dolences femenines, amb el part i amb algunes afeccions que avui diríem «psicològiques», que són motivades per tras-

26. EURÍPIDES, *Hipòlit*, 477-481, trad. Carles Riba, Barcelona, Curial, 1977.

27. Sobre aquest tema, vegeu I. CALERO SECALL, *Consejeras, confidentes, cómplices*, Madrid, Clásicas, 1999, p. 47-48.

torns sentimentals. La seva saviesa actua en l'àmbit de la fecunditat, que és el que l'apropa a la mare natura. Cal recordar que la personificació de la salut és una dona, la deessa Higiea, considerada com una de les filles d'Asclepi, curiosament sense cap mite que hi faci referència, tan sols com a acompanyant en el seguici d'Asclepi.

Així, doncs, veiem com la medicina popular seguirà present durant molts segles i no hi ha textos que ens donin les fórmules d'una manera organitzada, com passarà més tard, sinó que els hem de buscar en textos de literatura, com l'epopeia, la tragèdia, i, en arribar a època hel·lenística, a la poesia lírica o als fragments que estan recollits en els papirs màgics. No té res d'estrany que sigui en època hel·lenística quan trobem més fonts escrites, atès el caràcter de l'època i el gust per la descripció de la vida popular i quotidiana, el gust pel detall, pel colorisme local i pel que és esotèric.

El papir màgic més antic que conservem és del segle I aC i conté una fórmula de conjur contra les cremades i contra el mal de cap, atribuït a les magues Sira i Filina.²⁸ En la col·lecció de papirs grecs de màgia, en trobem de tot tipus, alguns amb pràctiques de revelació onírica. Aquesta pràctica ens apropa a una de les teràpies, la *incubatio*.

Aquestes pràctiques ens serveixen per fonamentar una de les interpretacions de la malaltia, segons la concepció pretènica d'aquesta, que és la del càstig diví. Aquesta és la interpretació més antiga, pròpia dels pobles amb un fort sentit de dependència dels déus i amb un gran sentit de la responsabilitat individual. Però al costat d'aquesta interpretació, el poble grec en té una altra que li és pròpia, és la de la noció de malaltia com una contingència fortuïta o com un desafiament del poder de l'home, com és el cas de les dolences traumàtiques.

La filosofia jònica i després la medicina hipocràtica descarten l'explicació punitiva per insatisfactòria moralment i conceben la malaltia com un accident desafortunat o com quelcom que entra necessàriament dins l'ordre natural de les coses. És per aquesta raó que el metge renuncia a intervenir quan creu que la malaltia està dins l'ordenació necessària de les coses i llegim en un precepte de *De Arte* 14: «Abstenir-se de tractament en aquells pacients que ja estan dominats per la malaltia, ja que és ben sabut que, en aquest cas, l'art mèdic ja no és capaç de fer res.»²⁹

28. Papir grec 7504 del Museu de Berlín. Cfr. P XX a *Textos de magia en papiros griegos*, intr., trad. i notes de José Luis Calvo Martínez i M. Dolores Sánchez Romero, Madrid, Gredos, 1987, p. 324.

29. La traducció és meua.

Existeixen dos tipus de pràctiques terapèutiques al món antic: la pràctica preponderantment empírica i les pràctiques terapèutiques magicoreligioses. La primera fa referència a la que sorgeix de la doble experiència: la tradicional, adquirida per l'aprenentatge, i aquella que els guaridors i guaridores assolien amb l'exercici personal. En el cas que siguin homes són els *kheirourgoí* (coneixedors de l'obra que es fa amb les mans), els *rhizotómoi* (experts en herboristeria), els *gymnastái* (especialistes en l'exercici físic); en el cas que siguin dones són les *pharmakís*. Pel que fa a les pràctiques magicoreligioses es tracta d'un intent de governar mitjançant una fórmula màgica el curs de la naturalesa, i, així, l'home o la dona es dirigeixen a la divinitat per tal que aquesta faci parar el dolor i desaparegui la malaltia.

Com a pràctiques magicoreligioses cal destacar:

–La pregària, *eukhé*, dirigida a les divinitats guaridores del panteó hel·lènic: els déus Apol·lo i el seu fill Asclepi, i les deesses Àrtemis, Pal·las Atenea i Higiea. Però cal tenir en compte que, alhora, Apol·lo i Àrtemis amb les seves fletxes causen malalties que responen a la causa divinopunitiva. Si Àrtemis és la que envia el mal a les dones que moren durant el part i amb les seves fletxes du la mort sobtada, Pal·las Atenea és la deessa protectora i Higiea la personificació de la salut.

–La catarsi, dirigida a eliminar del cos els miasmes, mitjançant l'aplicació de diferents recursos: aigua, foc, fumigacions... La medicina hipocràtica racionalitzarà el sentit de la medicació catàrtica i la plasmació de la transmissió d'aquesta pràctica o el remei «catàrtic» serà la purgació.³⁰

–La paraula màgica amb dues variants: l'epode i l'*exorkismós*. L'epode, que té una intenció coactiva, comparteix amb la maledicció el fet d'existir amb posterioritat a l'acte de pronunciar-se. Les paraules, un cop pronunciades, marxen i en ser volàtils donen compliment inexorable al seu contingut. Acompanyava, moltes vegades, el ritus catàrtic, com si fos un encanteri. Aquesta fórmula la trobem testificada a l'*Odissea*³¹ i segueix en època clàssica, no tan sols en les classes populars, sinó també entre els protagonistes de la tragèdia, tal i com ens ho presenta Eurípides a l'*Hipòlit*,³² en paraules de la dida de Fedra. Aquest sentit màgic desapareix segles més tard i el mateix Plató defensarà l'epode no com a superstició, sinó com a suggestió, car sota l'ac-

30. Cal recordar que aquest mateix ús catàrtic de l'aigua el trobem a l'època cristiana sota la forma del bateig.

31. L'*Odissea*, XIX, 457-458.

32. EURÍPIDES, *Hipòlit*, 478-479.

ció de la paraula l'ànima i el cos s'asserenen i s'ordenen.³³ L'exorcisme presuposa una confrontació que acaba amb l'expulsió de l'element maligne, però apareix a Grècia en època tardana. Una cosa i l'altra formen part d'aquesta teràpia popular i sacra que es transmet de generació en generació, tot i que en el cas de l'exorcista s'han de reunir unes qualitats personals per tal de poder-lo fer: puresa moral, valor, capacitat de raonar i força persuasiva. Junt amb la paraula, els metges utilitzen moltes vegades la imposició de mans, tal com tenim testificat en algunes restes arqueològiques. El cant i la música també formarien part dels remeis, i és a la tragèdia on en trobem més exemples.³⁴

—La «*incubatio*» o somni dins el temple. Aquesta va ser la pràctica més famosa i popular de la medicina magicoreligiosa des d'abans del segle v fins a la caiguda del món antic. Els malalts dormien junts a l'interior del temple i se'ls apareixia, mentre dormien, la divinitat que els curava bé tocant-los, bé prescrivint-los algun remei. Aquesta pràctica pressuposa un grau alt d'evolució de les creences animistes, així com de religiositat atès que l'home s'apropa als éssers superiors. Quan el malalt es cura ofereix a la divinitat un exvot.³⁵

—Teràpia iatromàntica i astrològica. Es tracta de la influència dels astres sobre el cos humà. La doctrina que defensa una correlació entre l'univers o macrocosmos i el cos humà o microcosmos és comuna a altres cultures antigues. D'aquí sorgirà la doctrina de la *melothesia*, és a dir, la distribució de l'influx dels astres sobre el cos humà. La «*simpatia*» de la lluna té repercussions a la medicina popular i a la tècnica. L'influx de la lluna sobre la terra és visible en el creixement dels éssers vius, del cicle menstrual en les dones i en certes malalties reals, com l'epilèpsia, o imaginàries, com la llicantropia. Així, en lluna creixent els éssers vius creixen, el quart creixent és un període propici i feliç i la lluna plena és moment de plenitud de força. Aquestes creences afecten la farmacopea, la terapèutica i l'eugenèsia (els mascles nascuts el dia 17 eren idiotes, mentre que els del dia 1 eren forts i sans però de curta vida, segons llegim a *Causae et curae* de santa Hildegarda, segle XII). Aquesta idea es transmet a la medicina tècnica, que defensa que les fases de la lluna d'acord amb el grau d'humitat i sequedat, de fred i de calor, afecten l'ésser humà, segons gènere, edat i temperament.

33. PLATÓ, *Càrmides*, 157a, 173c.

34. EURÍPIDES, *Medea*, 195-203.

35. Pràctica que encara trobem testimoniada avui en algunes ermites.

INICI DE LA MEDICINA TÈCNICA

Als voltants de l'any 500 aC els conceptes de *phýsis* (naturalesa) i *tékhne* (art) fan que la medicina empiricoreligiosa es converteixi en medicina pretècnica.

Els grecs començaren a anomenar *tékhne* allò que nosaltres anomenem «art manual, ofici o indústria», i entre els segles VI i V aquest terme assoleix plena dignitat intel·lectual i social mitjançant un procés de purificació i de racionalització. D'una banda, la part tècnica exclou tota maniobra de caràcter màgic, de l'altra, l'ofici artesà es canvia per una veritable *tékhne*, quan qui ho realitza coneix de manera racional allò que té entre mans. Abans d'arribar al que després es coneixerà com la veritable medicina tècnica, es passa per l'etapa presocràtica, en la qual realment es posen les bases del que serà la medicina hipocràtica.

Realment la medicina hipocràtica no hauria estat possible sense la prèvia especulació sobre la naturalesa realitzada pels presocràtics. Un ampli ventall de pensadors nascuts a la costa jònica o a les illes properes, entre el segle VI i les primeres dècades del segle IV, descobreixen i elaboren la noció de *phýsis*, que serà l'inici de la tecnificació de la medicina. Inicien la lluita contra el mite i, sobretot, contra la concepció mítica del món i elaboren un nou concepte de naturalesa, de *phýsis*, que s'aplicarà a l'art de la medicina. Seran ells, doncs, els qui buscaran una explicació natural dels fenòmens.

Anaximandre dirà que els fenòmens de la naturalesa no poden atribuir-se a un agent mític ni confondre's amb la força arbitrària dels déus, la qual cosa aplicada al camp de la medicina estableix la naturalitat del fet morbós alhora que es transposa al cos humà el concepte mateix de *phýsis*. En el cos humà tot té una naturalesa pròpia i la malaltia consisteix a trencar l'equilibri d'aquesta naturalesa, és a dir, la malaltia és un trastorn.

Un altre filòsof, Empèdocles, descobreix la doctrina dels quatre elements: terra, aire, aigua i foc; i transportat a la medicina, dóna la teoria dels quatre humors: sang, pituïta, bilis groga i bilis negra. Quan el cos no té aquests humors en la proporció que correspon, es produeix la malaltia.

Els primers metges dels qui tenim coneixement són Demòcades i Alcmeó. Del primer cal dir que neix a Cnidos i s'instal·la a Crotona, i és el fundador de l'escola mèdica de Crotona. Però més importància té Alcmeó, el qual és considerat per alguns crítics com a filòsof i no com a metge, tot i que s'ocupà de qüestions biològiques, psicològiques i teològiques. La seva gran aportació va ser el descobriment de la importància del cervell com a òrgan bàsic de

la vida humana. També li devem una teoria patològica, basada en la doctrina dels quatre elements d'Empèdocles, i que va continuar subsistent.

Alcmeó formula la següent teoria patològica: la salut és el resultat d'un just equilibri de les potències, *dynámeis*, del cos humà; quan hi ha un predomini, *monarkhía*, d'una d'elles sobre les altres es produeix la malaltia. Les potències a les quals es refereix i que estan relacionades amb la doctrina d'Empèdocles són: la fredor, la sequedat, la calidesa, l'amargor, l'acidesa. També creia que la mala alimentació o el medi ambient podien convertir-se en agents patològics.

D'altra banda, explica que el llaç que uneix l'univers exterior, *makrokósmos*, amb l'humà, *mikrokósmos*, és el *pneûma* (aire espiritual), el qual s'absorbeix pel nas i que va al cos a través de les artèries. La missió d'aquest *pneûma* és refredar l'interior del cos —que és calent per naturalesa— alhora que permet la vida psíquica de l'animal i de l'home.

També fou Alcmeó el primer a afirmar que el centre de la vida psíquica de l'home és el cervell, per la qual cosa trenca amb la doctrina arcaica, segons la qual el centre era la *phrén*.

La medicina tècnica s'inicia, doncs, amb els presocràtics, i és a partir d'ells que es comencen a crear les escoles mèdiques: la siciliana, la de Cos i la de Cnidos.³⁶

Tenim notícies d'altres com la d'Atenes, d'Egina, de Rodes... La més antiga a Grècia oriental és la de Cnidos, iniciada per Empèdocles, de la qual sabem el nom d'alguns metges i la figura més important de la qual és Eurifont. Algunes obres de la Col·lecció Hipocràtica s'han atribuït a aquesta escola. Malgrat que alguns estudiosos, com Ilberg, Edelstein, Lone o Jouanna, han buscat criteris objectius per aclarir quins escrits pertanyen a cadascuna de les escoles, no s'ha arribat a cap acord atès que sembla que no hi ha tantes diferències entre la de Cos i la de Cnidos.

ETAPA HIPOCRÀTICA

Tenint en compte la ciència dels presocràtics i a partir del 500 aC comença una nova medicina a les tres escoles de Crotona amb Alcmeó al capdavant, Cnidos amb Eurifont, Ctèsias i Polícrit de Mègara i Cos amb Hipòcrates.

36. GALÈ, X, 6 K.

Hipòcrates, considerat el millor metge del seu temps i el pare de la medicina, va ser magnificat pels alexandrins al segle III aC i això fa que s'anomeni «medicina hipocràtica» aquella que, després d'Alcmeó, dona les primeres bases a la concepció tècnica i filològica de l'ofici de curar, i que els cinquantes escrits que varen ser recollits a Alexandria s'ajuntin sota el nom de *Corpus hipocràtic*.

Sabem de l'existència d'Hipòcrates per textos de Plató, el qual a *Protàgoras* (311 b-e) ens diu que és contemporani de Sòcrates, la seva condició de metge remunerat i de mestre de medicina i que pertanyia a la família dels Asclepiades. Aristòfanes a les *Tesmofòries* (270 s) també ens en parla i Aristòtil, a *Política* (1326 a). La vida més antiga d'ell és un extracte de Sorà, text del qual Janus Cornari va fer una traducció al llatí, durant el Renaixement.

El fet decisiu que fa que, a partir d'Hipòcrates, es formi una *tékhnè* mèdica és la voluntat d'explicar racionalment el procés morbós. Tres són els punts que ens hi porten:

–La concepció desacralitzada de la *phýsis*, tant de la humana com de la natura en general.

–La tendència o actitud científica o precientífica. Quan es plantegen, en el Corpus Hipocràtic, problemes metodològics, es parla de combinar la pràctica o l'experiència amb la raó o el *lógos*. La *tribè metà lógon*. Així, doncs, observació i experiència seran els principis sobre els quals es fonamentarà el metge hipocràtic amb una clara voluntat d'obrar racionalment.

–Una gran dosi deontològica, que es palesa en el Jurament Hipocràtic, que tot i no ser d'època hipocràtica, sinó que respon a un pensament pitagòric, com va demostrar Edelstein,³⁷ reflecteix l'esperit de l'escola.

Amb aquests tres principis es constitueix, a mitjans del segle v, a Grècia, una nova manera d'enfrontar-se a la realitat que anomenem malalties i malalts.

LA MEDICINA DESPRÉS DELS HIPOCRÀTICS

Durant els segles IV i III aC i alhora que es van escrivint molts dels tractats del Corpus Hipocràtic, neixen i creixen tres grans moviments de filosofia grega: Plató (428-327) i l'Acadèmia, Aristòtil (384-322) i el Liceu i Zenó de Citi (336-263) i els successors de l'estoa.

37. L. EDELSTEIN, «The genuine works of Hipócrates», *Bull. Hist. Medicine*, 7 (1939), p. 236-248; també *Ancient medicine*, Nova York, Johns Hopkins Press, 1967.

Tot i que els metges hipocràtics no tenen una actitud gaire favorable envers la filosofia, l'empremta i la influència d'uns sobre els altres és evident. Sense Aristòtil i el Liceu no es poden entendre alguns dels metges de l'època com seria el cas de Diocles de Carist (375-300), atès que es va esforçar per aplicar a la malaltia la concepció aristotèlica de la naturalesa i de la causa. De la mateixa manera, sense els estoics no es pot entendre l'«escola pneumàtica», que defensa que la malaltia es produeix per una mala barreja d'humors³⁸ que provoca un trastorn en la dinàmica del pneuma.

En arribar l'hel·lenisme es cultiva tot tipus de ciència. Els metges de l'època com Heròfil de Calcedonia (340) i Erasístrat de Ceos reben lliçons a les antigues escoles gregues, però influenciats per l'esperit d'Alexandria, rival de Grècia i amb la qual estava enfrontada culturalment, a causa també de la filosofia escèptica de Pirró, es constitueixen com a antihipocràtics i antiaristotèlics i formulen una nova medicina científica. Les seves escoles duren fins al segle III dC però, malgrat l'esforç innovador, l'escola d'Alexandria decau i es restaura l'antiga doctrina hipocràtica.

Mentrestant, en aquesta mateixa època, a Roma, els ciutadans romans tradicionalistes tenien una mentalitat conservadora i antigrega, i encara es regien per una medicina «domèstica» basada en la medicina popular. Roma va conquerir el món conegut, i les generacions llatines, en els seus inicis, van viure sense metges. Honoraven, sobre el Quirinal, l'estàtua de la deessa Salus, encarregada de mantenir la salut, i també tenien altres divinitats menors, com Febris, que venia les febres, Mefitis, que dissipava els miasmes, Antevorta i Postvorta, que s'encarregaven del moment del part. Els romans, al principi, desconfiaven i rebutjaven l'art de la medicina inventat pels grecs amb la idea que corrompia la puresa dels seus costums, segons ens diuen Cató i Plini, entre altres. Ara bé, el prestigi de la ciència grega, les ganes d'enriquir-se dels savis hel·lenístics juntament amb la puixança politicoeconòmica d'aquell territori van provocar un corrent de metges grecs cap a Roma, metges cada cop més famosos com és el cas d'Asclepiades de Bitínia (124 aC), profundament antihipocràtic, que inicià una nova escola, i serà a partir d'ell que començarà a existir a Roma una veritable «ars medica».

Els metges grecs a Roma es consideraven forasters, i, en sentir-se intel·lectualment superiors als romans, escrivien els seus tractats en llengua grega. Els romans, al seu torn, se sentien superiors políticament i econòmicament. Però, poc a poc, els uns i els altres es varen apropar i el resultat va ser, d'una part, la

38. Com ja havia dit Alcmeó.

romanització dels grecs, i, de l'altra, que els romans consideressin pròpia la medicina grega.

Sorgiren, així, quatre escoles: la metòdica, amb Temisió de Laodicea, que seguia les idees d'Asclepiades i es veia afavorit per l'expeditiva i pragmàtica mentalitat romana (anys més tard hi pertanyerà també Sorà d'Efes); la dels enciclopedistes i farmacòlegs amb Marc Terenci Varró com a enciclopedista i Dioscòrides com a farmacòleg, que es veuen afavorits per l'esperit ordenat i legislatiu dels romans que els portà a recopilar la ciència natural i la medicina que havien après en els seus viatges i dels metges grecs, així com tot el repertori de farmacologia dels metges d'Occident; l'escola pneumàtica amb Ateneu d'Atalia, que sortí com a resultat del pneumatisme d'alguns escrits hipocràtics i de la filosofia estoica, i per últim l'escola eclèctica, que defensava que en totes les altres doctrines mèdiques hi havia una part de veritat, però que s'havien d'utilitzar seguint l'experiència clínica.

Durant les últimes etapes de la civilització romana, revifaren les pràctiques supersticioses, els encanteris i el poder dels misteris, perquè, en realitat, la ciència grecoromana, igual que la de la resta de les províncies de l'Imperi, mai no va deixar de costat ni la màgia ni els misteris i, de la mateixa manera que va fer seves les doctrines mèdiques gregues i alexandrines, també es va deixar influir per les creences dels pobles que anava conquerint.

L'ÈPOCA DE GALÈ I LA SEVA HERÈNCIA

Amb tot això, es va anar fent un medi de cultiu que va desembocar en Galè, metge que nasqué a Pèrgam (131-200 o 203 dC) i estudià a Pèrgam, Esmirna, Corint, Palestina i Alexandria. Va beure de les fonts d'Hipòcrates i de les lliçons de Plató, d'Aristòtil i dels estoics. Exercí com a metge de gladiadors, i als trenta-tres anys marxà a Roma, on es convertí en el metge dels aristòcrates i dels emperadors. Va escriure vuitanta-tres tractats d'atribució segura i altres de dubtosos. Tota la seva doctrina el va fer, durant tretze segles, el mestre indiscutible de la medicina universal.

Quan va morir semblà acabar-se la capacitat creadora de la medicina hel·lenisticoromana, i el galenisme va continuar a través de les diverses cultures medievals: bizantina, aràbiga, jueva, i més tard a través de la cultura cristiana del Renaixement. Ara bé, va existir una col·lisió entre galenisme i jove cristianisme romà.

El cristianisme es va propagar des de Palestina i Síria fins a la part més

occidental de la Mediterrània i, així, va prendre contacte amb les cultures gregues i romanes, fins que l'any 313 Constantí declarà la religió cristiana com la pròpia de l'Imperi romà, mitjançant l'edicte de Milà.

La relació inicial entre cristianisme i medicina va tenir tres maneres d'expressió: metafòrica, taumatúrgica i eticodoctrinal. Així, trobem que Crist s'anomena a si mateix «metge» (Lluc, v, 31; Marc, ii, 17) i cura miraculosament. Tot i que el fet de la curació miraculosa no pertany a la medicina científica, pot tenir punts de contacte amb la primitiva *incubatio*. Ara bé, ha desaparegut ja totalment la causa divinopunitiva del fet d'emmalaltir, i quan els deixebles li pregunten a Jesucrist la causa de la malaltia d'un cec de naixement, la resposta treu de dubtes: «Qui ha pecat, ell o els seus pares?» «Ni ell ni els seus pares».

D'altra banda, al cristianisme primitiu, sota forma de manament ètic, hi ha la idea d'ajudar el proïsme, és la filantropia comparable a la *philotekhnía* dels hipocràtics «l'amor a l'art de la medicina» com a conseqüència de l'amor a l'home. Per tant, es passarà fàcilment a l'assistència al malalt tan sols per amor. En aquesta assistència hi ha pràctiques de caràcter sacramental, com la unció dels malalts, que ens tornen a portar a les pràctiques terapèutiques pròpies de la medicina popular a Grècia, però també a l'atenció mèdica i la moral.

Així, doncs, la relació entre el cristianisme primitiu i la medicina va tenir aspectes doctrinals i tècnics. Des d'un punt de vista purament religiós, alguns autors cristians, com Climent d'Alexandria, Gregori de Nissa o Tertul·lià, utilitzaren el pensament grec —concretament la creença anímica de Plató i la patologia de Galè— per elaborar una teoria del pecat i la penitència, i entengueren la malaltia com una prova a superar.

Davant la *tékhnē iatriké* dels grecs, sorgeixen tres actituds: els qui no volien acceptar res de provenença pagana, els qui veneraven Galè i Aristòtil, que varen ser condemnats ja que Galè, en nom de la concepció grega de la *phýsis*, combatia la idea judeocristiana de l'omnipotència divina i els qui practicaren la medicina grega i la filosofia, amb algunes petites variacions. Aquest va ser el corrent que va continuar tenint valor i fama durant els segles següents.

EPÍLEG

Podríem dir, doncs, que existeixen dos tipus de medicina: la popular i la tècnica. I tot i que la primera és anterior, continua vigent en el moment en què es crea la tècnica i hi conviu durant molt de temps.

La medicina popular està emparentada amb els ritus i la màgia, però també és una medicina empírica, basada en els encerts pel que fa a alguns remeis. Aquest tipus de medicina es transmet boca/orella i és, en molts casos, en mans de les dones. Seran elles les que ho transmetran d'una generació de dones a l'altra, i el fet de tenir aquest saber les convertirà, en la literatura i amb el pas del temps, en dones fetilleres. Tot i així, alguns dels remeis utilitzats en aquest tipus de medicina els trobarem encara vigents en els tractats hipocràtics i quedaran, després, en el saber popular.

La medicina racional s'inicia amb els presocràtics i es basa en l'observació de la naturalesa, l'experiència i l'estudi del cos humà. A partir d'aquesta observació, es passa de la medicina curativa a la medicina preventiva i apareix el primer metge considerat «tècnic», que és Hipòcrates. D'acord amb les seves doctrines, sorgiran les diferents escoles mèdiques; les unes, a favor; les altres, oposades a les seves idees mèdiques. Aquest tipus de medicina tècnica es transmet mitjançant els escrits o tractats científics i, en aquest cas, la medicina és en mans dels homes.

BIBLIOGRAFIA

- CALERO SECALL, I. *Consejeras, confidentes, cómplices*. Madrid: Clásicas, 2000.
- CAMPS, M. «La sabiduría de las mujeres: magia y medicina». *Arenal* [Granada], vol. 7, núm. 2 (2000), p. 323-340.
- DETIENNE, M.; VERNANT, J. P. *Las artimañas de la inteligencia: La metis en la Grecia antigua*. Madrid: Taurus, 1988.
- EDELSTEIN, L. «The genuine works of Hippocrates». *Bull. Hist. Medicine*, núm. 7 (1939).
- FRONTISI-DUCROUX, F. *El hombre ciervo y la mujer araña*. Madrid: Abada, 2006.
- LAÍN ENTRALGO, P. *La curación por la palabra en la antigüedad clásica*. Madrid: Anthropos, 1987.
- *Historia de la medicina*. Barcelona: Salvat, 1978.
- LANATA, G. *Medicina magica e religione popolare in Grecia*. Roma: Ateneo, 1967.
- SNELL, B. *Las fuentes del pensamiento europeo*. Trad. José Vives. Madrid: Razón y Fe, 1963.
- ZARAGOZA GRAS, J. «El engaño femenino y la seducción masculina». A: MOLAS FONT, M. D. (ed.). *Violencia deliberada*. Barcelona: Icaria, 2007, p. 107-120.

TEXTOS

EURÍPIDES. *Tragèdies*. Trad. Carles Riba. Vol. I. Barcelona: Curial, 1977.

HOMER. *L'Odissea*. Trad. Joan Alberich i Mariné. Barcelona: La Magrana, 1998.

— *Ilíada*. Trad. Manuel Balasch i Recort. Barcelona: Proa, 1997.

TEÒCRIT. *Idil·lis*, I i II. Trad. Josep Alsina. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1961-1963.

Textos de magia en papiros griegos. Intr., trad. i notes de José Luis Calvo Martínez i M. Dolores Sánchez Romero. Madrid: Gredos, 1987.